

۹۱
۱۷۱۹

مبانی نظری و روش‌شناسی

سنجش دینداری

به انضمام مقیاس‌های دینداری

www.ketab.ir

تألیف

دکتر محمد خدایاری‌فرد

استاد دانشگاه تهران

دکتر باقر غباری‌بناب

استاد دانشگاه تهران

دکتر علینقی فقیهی

دانشیار دانشگاه قم

دکتر عباس رحیمی‌نژاد

دانشیار دانشگاه تهران

دکتر محسن شکوهی‌یکتا

استاد دانشگاه تهران

دکتر روح‌الله شهابی

استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شماره مسلسل ۱۰۷۳۰

شماره انتشار ۴۴۱۴

انتشارات دانشگاه تهران

عنوان و نام پدیدآور	مبانی نظری و روش‌شناسی سنجش دینداری به انضمام مقیاس‌های دینداری/ تألیف محمد خدایاری‌فرد... او دیگران ا.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۳۰۴ ص: جدول (بخشی رنگی)، نمودار.
فروست	انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۴۴۱۴.
شابک	۹۷۸-۹۶۴-۰۳-۰۱۹۷-۵
وضعیت فهرست‌نویسی	فپا
یادداشت	تألیف محمد خدایاری‌فرد، علینقی فقیهی، باقر غباری‌بناب، محسن شکوهی‌یکتا، عباس رحیمی‌نژاد، روح‌الله شهبانی.
یادداشت	کتاب حاضر با عنوان "مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری به انضمام پرسشنامه‌های دینداری" توسط آوای نور در سال ۱۳۹۱ منتشر شده است.
یادداشت	واژه‌نامه
یادداشت	کتاب‌نامه: ص ۲۴۳-۲۶۰.
یادداشت	نمایه.
عنوان دیگر	مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری به انضمام پرسشنامه‌های دینداری.
موضوع	Religiousness
موضوع	Religion- - Research
موضوع	Religion and Sociology
موضوع	دینداری
موضوع	دینداری
موضوع	دینداری
موضوع	دینداری پرسش‌ها و پاسخ‌ها
موضوع	Rrligiousness- - Questions and Answers
موضوع	شناخت (فلسفه دین)
شناسه افزوده	خدایاری‌فرد، محمد، ۱۳۲۹
شناسه افزوده	دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات. University of Tehran. Press
رده‌بندی کنگره	BV۴۵۰۹/۵ ۱۴۰۰
رده‌بندی دیوبی	۲۴۸/۴
شماره کتابشناسی ملی	۷۶۱۷۲۲۱

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.
(این کتاب با کاغذ حمایتی به چاپ رسیده است.)

عنوان: مبانی نظری و روش‌شناسی سنجش دینداری به انضمام مقیاس‌های دینداری
تألیف: دکتر محمد خدایاری‌فرد- دکتر علینقی فقیهی- دکتر باقر غباری‌بناب- دکتر محسن شکوهی‌یکتا- دکتر عباس رحیمی‌نژاد- دکتر

روح‌الله شهبانی
ویرایش ادبی: فاطمه جهانگیری
نوبت چاپ: اول
تاریخ انتشار: ۱۴۰۰
شمارگان: ۱۰۰ نسخه
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»

بها: ۹۲۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرش مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: http://press.ut.ac.ir

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

پیشگفتار ظ

بخش اول - مبانی نظری دینداری ۱

فصل اول - دیدگاه‌ها و رویکردهای دینداری ۳

مقدمه ۳

مفهوم لغوی دین ۴

مفهوم اصطلاحی دین ۶

تبیین فلسفی دین ۸

تبیین جامعه‌شناختی دین ۱۰

جامعه‌شناسان کلاسیک ۱۱

امیل دورکیم ۱۱

ماکس وبر ۱۲

جامعه‌شناسان معاصر ۱۲

پیتر برگر ۱۲

ویکتور ترنر ۱۳

کلیفورد گیرتز ۱۴

رابرت بلا ۱۵

کارکردهای اجتماعی دین ۱۵

حمایت اجتماعی ۱۷

مهار اجتماعی ۱۸

تقویت ارزش‌های اخلاقی ۱۹

تبیین روان‌شناختی دین ۲۰

ویلیام جیمز ۲۱

فروید ۲۲

یونگ ۲۲

- ۲۳ آلبورت
- ۲۳ نظریه‌های تحول روان‌شناختی دین
- ۲۳ ال‌کایند
- ۲۴ گلدمن
- ۲۵ کولبرگ
- ۲۶ فاوکر
- ۲۷ اوسر
- ۲۷ رویکردهای معاصر به دینداری
- ۲۸ دیدگاه‌های یست‌مدرن
- ۲۹ کارکردهای روان‌شناختی دین
- ۲۹ دین و سلامت روانی
- ۳۰ دین و رضایت از زندگی
- ۳۰ دین و تحول هویت
- ۳۱ مفاهیم مرتبط با دین
- ۳۱ معنویت و هوش معنوی
- ۳۳ توکل و دل‌بستگی به خدا
- ۳۴ بخشایش‌گری
- ۳۶ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
- ۳۷ فصل دوم - الگوهای سنجش دینداری
- ۳۷ ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان غربی
- ۳۷ لئسکی
- ۳۸ گلاک
- ۳۹ گلاک و استارک
- ۳۹ آلبورت
- ۴۰ کینگ
- ۴۱ گورساج
- ۴۲ بنیان اسمارت
- ۴۴ لوین، نیلور و چاترس

۴۴		بالوتزیان
۴۶		پیرس، هاوارد و پیرلمن
۴۶		ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان مسلمان
۴۷		غزالی
۴۸		ملا احمد نراقی
۴۹		شهید محمدباقر صدر
۵۰		شهید مطهری
۵۰		سایر الگوهای دینداری براساس چارچوب اسلامی
۵۰		شجاعی‌زند
۵۱		رمضانی و تقوی
۵۲		جمع‌بندی

۵۳		فصل سوم - ساختار دینداری براساس قرآن و حدیث
۵۵		الف) باور دینی
۵۷		ب) عواطف دینی
۵۷		۱- عواطف مثبت (حب)
۵۸		احساس عاطفی به خدا
۵۸		'احساس عاطفی به دیگران
۶۰		عواطف مثبت نسبت به خود
۶۱		عواطف مثبت نسبت به جهان هستی
۶۱		۲- عواطف منفی (بغض)
۶۱		دشمنی با دشمنان خدا
۶۲		دشمنی با دشمنان اولیای خدا
۶۲		ج) التزام و عمل به وظایف دینی
۶۲		عبادت
۶۳		۱- عبادات فردی
۶۵		۲- عبادات جمعی
۶۷		خلاصه
۶۷		۱- اخلاق فردی

۷۵	۲- اخلاق جمعی
۸۱	اخلاق در تعامل با طبیعت
۸۵	بخش دوم- روش‌شناسی سنجش دینداری
۸۷	فصل چهارم- روش‌های پژوهش در مطالعات دینی
۸۷	۱- روش تجربی
۹۱	۲- روش اجتهادی
۹۳	۳- روش عقلی یا استدلالی
۹۴	۴- روش نقلی مستند
۹۵	۵- روش شهودی
۹۶	۶- روش توصیفی
۹۷	۷- روش مطالعات تطبیقی
۹۷	۸- روش فراتحلیل
۹۸	۹- روش تحلیل محتوا
۹۹	۱۰- روش مطالعه موردی
۹۹	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۰۱	فصل پنجم- روش‌های سنجش دینداری
۱۰۲	۱- روش مشاهده
۱۰۳	۲- روش خودگزارشی
۱۰۴	پرسشنامه
۱۰۵	تعریف مقیاس
۱۰۵	مقیاس‌های ثرستون
۱۰۶	مقیاس‌های لیکرت
۱۰۷	محدودیت‌های روش‌های خودگزارشی سنجش دینداری
۱۰۹	۳- روش مشاهده بالینی
۱۰۹	۴- روش‌های سنجش غیرمستقیم
۱۱۰	روش‌های فرافکن
۱۱۱	۵- روش‌های جایگزین دیگر

پیشگفتار

سپاس خداوند بزرگ را که انسان را به قلم سوگند داد و به او آموخت آنچه را که نمی‌دانست. پژوهش با موضوع دینداری در ایران سابقه طولانی ندارد. شاید تنها در یک یا دو دهه اخیر پژوهشگران جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و دیگر رشته‌های علوم انسانی، به ضرورت پژوهش‌های منظم و علمی در زمینه دین پی برده‌اند. در عصر حاضر دین‌پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روش‌های پذیرفته‌شده در علوم انسانی، از جدیدترین حیطه‌های پژوهشی در رشته‌های علمی و دانشگاهی است. شاید بتوان گفت که عصر حاضر، دوره بازگشت به دین و بازنگری در مفاهیم آن است. انسان قرن حاضر به‌عنوان انسان «دین‌ورز» شناخته شده است؛ زیرا براساس یافته‌های برخی پژوهش‌های جامعه‌شناختی، بیش از ۹۵ درصد افراد به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده، ۱۳۷۴). روان‌شناسان تقریباً از نخستین سال‌های جدایی روان‌شناسی از فلسفه و اعلام موجودیت آن به‌عنوان علم تجربی، میل وافری به مطالعه و ارزیابی رفتارهای انسان در حیطه‌های گوناگون مانند هوش، حافظه، استعداد و شخصیت داشته‌اند. در سال‌های اخیر نیز، دین به‌عنوان یکی از موضوعات مورد مطالعه روان‌شناسی مطرح شده است، به‌طوری‌که تحقیقات در زمینه‌های مختلف دینی از جمله میزان دینی بودن، نیاز به دین، تأثیر دین بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف سنی با استفاده از راهکارهای مقابله‌ای دینی و غیره به‌طور چشمگیری فزونی یافته است (از جمله آرکین و هالااهی، ۱۹۷۵؛ برگین^۱، ۱۹۹۱؛ جان‌بزرگی، ۱۳۷۸؛ گلزاری، ۱۳۷۸؛ خدایاری‌فرد و برند، ۱۳۸۶).

از آنجا که دین یکی از عمیق‌ترین جنبه‌های شخصی زندگی انسان است که برخی از مهم‌ترین مسائل اسرارآمیز و وصف‌ناپذیرترین تجربه‌های بشر را در برمی‌گیرد، پس عجیب نیست که سنجش دینداری دشوار باشد. عنوان یکی از سرمقاله‌های مجله غده‌شناسی روانی^۳ مربوط به این موضوع، چنین انتخاب شده است: «آیا می‌توان بر تو خورشید را با خط‌کش اندازه‌گیری کرد؟» (لدربرگ و فیجت^۴، ۱۹۹۹؛ به نقل از شرمین و سیمونتون^۵، ۲۰۰۱). یعنی دین و در نتیجه آن سنجش دینداری موضوعی چندبعدی و پیچیده بوده و نیازمند دقت و تلاش بسیار است.

در طول مدت زمان طرح موضوع دینداری در روان‌شناسی، این موضوع و نحوه مواجهه با آن همواره تحت تأثیر دو تحول عمده در روان‌شناسی قرار گرفته است. از یک سو تحولات نظری به تغییر دیدگاه‌های روان‌شناسان در زمینه تبیین دین و تأثیرات آن بر جلوه‌های روانی منجر شده و دریافت‌های

1- Argyle

2- Bergin

3- psycho-oncology

4- Lederberg & Fitchett

5- Sherman & Simonton

نظری به‌طور عمیق، مفهوم‌پردازی در زمینه دین را متحول کرده است. از سوی دیگر، به موازات تحولات نظری، روش بررسی و تحقیق در موضوعات روان‌شناختی دینی نیز دگرگون شده است. اصولاً روش‌شناسی سهم بسزایی در مطالعات و تحقیقات، به‌ویژه تحقیقات دینی دارد. به این معنا که اتخاذ روش علمی درست و منطقی موجب حصول داده‌ها و یافته‌های قابل اعتماد و خالی از اشتباهات و خطای روش‌شناختی می‌شود که در نهایت مانع از ایجاد و شکل‌گیری مفاهیم و تصاویر غلط از دین، دیندار و دینداری خواهد شد. از این‌رو بررسی ملاحظات روش‌شناختی در حوزه مطالعات مربوط به روان‌شناسی دین، از جمله بررسی مبانی نظری حاکم بر روش‌های پژوهش، نقش نظریه در پژوهش، منطق انتخاب روش و ابزار مناسب و در نهایت منابع مربوط به طراحی و ساخت پرسشنامه، اهمیت ویژه‌ای دارد.

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات در مطالعه علمی دینداری، کمبود ابزارهای روا^۱ و معتبر^۲ برای سنجش دینداری است. مفهوم روا بودن یا روایی، به این پرسش پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه موردنظر را می‌سنجد. بنابراین بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری خصیصه ویژه‌ای در جامعه‌ای دارای روایی باشد، درحالی‌که برای سنجش همان ویژگی در جامعه دیگر روا نباشد (سرمد، بازارگان و حجازی، ۱۳۹۱). بنابراین یکی از اصول لازم به کارگیری ابزاری در جامعه، در نظر گرفتن و محاسبه روایی آن ابزار در همان جامعه است.

نقدهای روش‌شناختی و روان‌سنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود در کشور و نیز فقدان هنجار استانی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمونه‌گذاری که به خلط در نتایج حاصل می‌انجامد، وجود آزمون استاندارد را که قابلیت عملی و اجرایی داشته باشد، توجیه می‌کند. وجود آزمون‌های استاندارد و هنجاریابی شده برای خصیصه‌ای در یک جامعه، توصیفی تصویری و عددی از آن خصیصه در جامعه مذکور ارائه می‌دهد؛ دین و دینداری نیز به‌عنوان یک ویژگی در افراد و جامعه در صورتی‌که دارای هنجارهایی تولیدشده براساس آزمون‌های استاندارد باشد، می‌توانند توصیفی از نگرش دینداری افراد آن جامعه باشند.

اطلاعات موجود در پژوهش‌های مربوط به سنجش نگرش‌ها و اعتقادهای دینی اغلب در زمینه دین مسیحیت بوده و تعمیم آن به جامعه اسلامی ما امکان‌پذیر نیست. با اینکه در دو دهه اخیر در کشورهای مختلف تحقیقات فراوانی در مورد دین و اهمیت آن انجام گرفته است، متأسفانه در کشور ما به این موضوع از منظر آیات و احادیث اسلامی و با عنایت به کارکردهای روان‌شناختی و جامعه‌شناختی آن کمتر توجه شده و در مجلات، فصلنامه‌ها و نشریه‌های علمی کشور، کمتر می‌توان تحقیقات و نتایج

بررسی‌های مربوط به این موضوع را مشاهده کرد. سؤال مهم این است که چرا در ایران به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی که بنیاد آن بر مبنای فرهنگ دینی استوار است و تحقیقات و پژوهش‌های علمی بسیاری مبتنی بر پیش‌فرض‌های اسلامی را می‌طلبد، این موضوع همچنان مسکوت مانده و فقط مطالعاتی از طریق استادان حوزه در مبنای نظری، انجام گرفته و ویژگی‌های فرد دیندار توصیف شده و پژوهش‌های میدانی در این زمینه انجام نگرفته است. از این رو ساختن ابزاری برای سنجش اعتقادهای مذهبی به‌ویژه در قشر جوان به‌منظور اعتلای فرهنگ اسلامی و معرفی مبنای نظری سنج‌های دینی به جامعه پژوهشگران داخل و خارج از کشور کاملاً ضروری به‌نظر می‌رسد. به‌دلیل استفاده‌ی واژهٔ مذهب به‌جای دین در بسیاری از متون، در کتاب حاضر واژهٔ دین و مذهب در بسیاری از موارد به معنای مشابه و به‌جای یکدیگر به‌کار رفته‌اند.

در جامعهٔ ایران به‌عنوان جامعه‌ای دیندار و مذهبی با تولید آزمون‌های هنجار شده می‌توان به توصیف جامعه از این حیث پرداخت. بدون استفاده از ابزارهای سنجش دینداری نمی‌توان به‌صورت قاطع و علمی ادعا کرد که جامعهٔ کنونی ایران به لحاظ روند دینداری در چه وضعی قرار دارد و در مقایسه با گذشته از چه جایگاهی برخوردار است. احساس این نیاز و همچنین خلأ مقیاس سنجش دینداری کاملاً بومی و مبتنی بر آیات و روایات اسلامی، اینجانب را بر آن داشت تا با همکاری گروهی از استادان متخصص حوزه و دانشگاه، هستهٔ کوچکی را در دانشکدهٔ روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران با عنوان «گروه مطالعات روان‌شناسی دین» از سال ۱۳۷۵ تشکیل دهیم. همچنین در این زمینه پروژه‌های پژوهشی متعددی را برای ساخت و آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری پیگیری کنیم تا مقیاس استاندارد برای سنجش دینداری در کشور تدوین و به‌واسطهٔ آن نگرش دینی دانش‌آموزان، دانشجویان و اقشار مختلف جامعه در سطح ملی ارزیابی و هنجارهایی استانی و منطقه‌ای تدوین شود.

ویراست نخست کتاب در سال ۱۳۹۱ توسط انتشارات آوای نور منتشر شد. طی این سال‌ها، پژوهش‌های تازه‌ای هم توسط گروه پژوهشی مؤلف کتاب و هم سایر پژوهشگران ارجمند انجام گرفته است که ضروری بود یافته‌های آنها در کتاب منعکس شود. از این رو تصمیم گرفته شد در ویراست جدید، آخرین دستاوردهای پژوهشی در مورد سنجش دینداری در کشور به متن اضافه شود. در حین انجام این کار، دو مسئله پیش آمد؛ نخست اینکه مؤلفان به این نتیجه رسیدند که صرف اضافه کردن برخی یافته‌های پژوهشی اخیر به کتاب کفایت نمی‌کند، از این رو تمامی متن به‌جز فصل سوم «ساختار دینداری بر اساس قرآن و حدیث»، به شرح آنچه در ادامه خواهد آمد، بازنویسی شد، به‌گونه‌ای که ماهیت کتاب تا حد زیادی متفاوت از نسخهٔ پیشین شد و مؤلفان مجبور شدند عنوان تازه‌ای را برای کتاب در نظر بگیرند. از سوی دیگر، انتشارات محترم آوای نور به دلایلی، اجازهٔ انتشار کتاب توسط ناشر

دیگر را ابلاغ فرمودند. از این رو کتاب با عنوان و محتوایی تازه برای نشر در اختیار مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران قرار گرفت.

تغییرات صورت گرفته در کتاب در مقایسه با نسخه پیشین شامل موارد زیر است: از آنجا که مبانی نظری ارائه شده در کتاب محدود به مقیاس‌های دینی نمی‌شود بلکه روش‌های دیگر سنجش دینداری را نیز شامل می‌شود، عنوان کتاب از «مبانی نظری مقیاس‌های دینی» به «مبانی نظری سنجش‌های دینی» تغییر یافت. تغییرات محتوایی کتاب نیز به شرح زیر بوده است: ۱) مفهوم لغوی دین در سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی سازمان داده شد و مطالبی از منابع مختلف به آن اضافه شد. ۲) تبیین دین در سه حوزه تبیین فلسفی، تبیین جامعه‌شناختی و تبیین روان‌شناختی سازمان داده شد. نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی دین به دو دسته کلاسیک و معاصر تقسیم شدند از بین نظریه‌پردازان کلاسیک، دیدگاه‌های دورکیم و وبر و از بین نظریه‌پردازان معاصر دیدگاه‌های پیتر برگر، ویکتور ترنر، کلیفورد گیرتز و رابرت بلا، مرور شد. در معرفی نظریه‌پردازان روان‌شناسی دین نیز چنین نگاهی وجود داشت. آرای ویلیام جیمز، فروید و یونگ که بیشترین نظریه‌پردازی در مورد روان‌شناسی دین را داشتند در ابتدا مرور شدند و پس از آن دیدگاه‌های پست‌مدرن به عنوان نگاه معاصرتر به روان‌شناسی دین آمد ۳) کارکردهای روان‌شناختی دین، اضافه شد. ۴) الگوهای واش، لنسکی، گلاک، آلپورت، گورساج، نینین اسمارت، لوین و همکاران، پیرس و همکاران و بالوربان در قسمت ساختار دین از دیدگاه دانشمندان غربی و الگوهای ملا احمد نراقی، شجاعی زند و رمضانی و نقوی در قسمت ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان مسلمان به کتاب اضافه شد. ۵) روش‌های مورد استفاده در مطالعات دینداری بازنویسی و روش‌های عقلی یا استدلالی، نقلی یا مستند و مطالعات تطبیقی به کتاب اضافه شد. ۶) روش‌های مشاهده و فراقکن برای سنجش دینداری بازنویسی شد. محدودیت‌های روش خودگزارش‌دهی توضیح داده شد و نکاتی که پیش از سنجش دینداری باید مورد توجه قرار گیرد مرور شد. ۷) مقیاس‌های خارجی سنجش دینداری ذیل عناوین سنجش نگرش دینی، سنجش باورهای دینی، سنجش جهت‌گیری دینی، سنجش ارزش‌های دینی، سنجش معنویت، سنجش مقابله و حل مسأله دینی، سنجش مفهوم از خدا، سنجش تعهد دینی و سنجش تحول دینی تقسیم‌بندی شدند. این موضوعات از لحاظ مفهومی به اختصار توضیح داده شدند. برای هر یک از این موضوعات علاوه بر مقیاس‌های قدیمی، نمونه‌هایی از مقیاس‌های مربوط به سال‌های اخیر معرفی شدند. ۸) مقیاس‌های سنجش دینداری ویژه مسلمانان در خارج از کشور، همچنین مقیاس‌های دینداری داخلی که در سال‌های اخیر ساخته و منتشر شده بودند معرفی شدند. ۸) خلاصه گزارش پژوهش ملی آماده‌سازی مقیاس دینداری اقشار جامعه ایران از کتاب حذف شد و به جای آن سه مقیاس دینداری دانشجویی، فرم کوتاه مقیاس دینداری و مقیاس بین‌المللی دینداری به کتاب اضافه شد. توضیح این مقیاس‌ها در قالب معرفی نمونه

هنجاری، روانی، اعتبار، نمره‌گذاری و بیان برخی ملاحظات انجام شد و نمونه‌ای از هر یک این مقیاس‌ها برای استفاده پژوهشگران در کتاب آمده است. ۹) در قالب «سخن پایانی»، دستاوردها و چالش‌های سنجش دینداری در ایران بررسی و به کتاب اضافه شد.

کتاب در سه بخش و هشت فصل تنظیم شده است. بخش نخست به‌عنوان مبانی نظری دینداری شامل سه فصل است. در فصل یکم پس از تعریف لغوی و اصطلاحی دین، به تبیین جامعه‌شناختی و روان‌شناختی دین پرداخته شده و کارکردهای اجتماعی (جامعه‌شناختی) و فردی (روان‌شناختی) دین، توضیح داده شده است. در مرور نظریه‌های جامعه‌شناختی هم اندیشمندان کلاسیک و هم اندیشمندان معاصر مدنظر بوده است. در مرور نظریه‌های روان‌شناختی نیز چنین نگاهی وجود داشت و تبیین ویلیام جیمز، زیگموند فروید و کارل یونگ از پدیدآیی دین و پدیدارهای دینی به‌عنوان اندیشمندان پیشگام مورد توجه قرار گرفت و نگاه روان‌شناسان معاصرتر در قالب نظریه‌های تحول دینی مرور شد. در فصل دوم ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان غربی و اندیشمندان معاصر ضمن لحاظ ترتیب زمانی، مرور شده است. ساختارهای چندبعدی دینداری، تاکنون به دفعات فراوان به‌عنوان مبانی نظری ساخت مقیاس‌های دینی به‌کار گرفته شدند به این دلیل مطالعاتی که نگاه چندبعدی به دینداری داشتند، اعم از مسیحی یا مسلمان در این فصل مرور شده‌اند. این مرور، به‌روشنی بیانگر تنوع نگاه‌ها به ساختار دین و به‌تبع دشواری در ساخت مقیاسی روا برای سنجش دینداری براساس این ساختارهای متنوع بوده است. بر این اساس تدوین الگوی جامع در خصوص ماهیت دین ضروری به‌نظر می‌رسید که این مهم در فصل سوم با عنوان «ساختار دینداری براساس قرآن و حدیث» انجام گرفته است. در بخش دوم با عنوان روش‌های سنجش دینداری ابتدا روش‌های پژوهش در مطالعات دینی در فصل چهارم و پس از آن روش‌های سنجش دینداری در فصل پنجم مرور شده است. در فصل پنجم در کنار معرفی روش‌های مختلف سنجش دینداری، سنجش با استفاده از مقیاس خودگزارش‌دهی به‌عنوان مهم‌ترین روش، با تفصیل بیشتری بررسی و چالش‌های آن نیز معرفی شده است. در پایان این فصل، با عنایت به چالش‌های موجود در روش‌های سنجش دینداری، به این موضوع پرداخته شده است که اساساً پیش از اقدام به سنجش دینداری چه نکاتی را باید مورد توجه قرار داد. بخش سوم با عنوان مقیاس‌های دینداری شامل فصول ششم، هفتم و هشتم است. در فصل ششم در قالب دسته‌بندی موضوعی، نمونه‌هایی از مقیاس‌های قدیمی و همچنین سال‌های اخیر سنجش دینداری خارجی معرفی شده است. در این فصل همچنین برخی از مقیاس‌های مهمی که برای سنجش دینداری مسلمانان در خارج از ایران ساخته شده‌اند نیز معرفی شده‌اند. در فصل هفتم مقیاس‌های سنجش دینداری که در طی نیم قرن اخیر در ایران ساخته شده‌اند، معرفی شده است. سرانجام در فصل هشتم مقیاس‌های تهیه‌شده

توسط خدایاری‌فرد و همکاران آمده است. هر مقیاس در قالب یک مقدمه کوتاه، معرفی شده و پس از آن نمونه‌های هنجاری، ویژگی‌های روایی، اعتبار نمره‌گذاری و ملاحظات اجرایی آنها آمده است.

انجام این پروژه‌های بزرگ بدون یاری و حمایت سازمان‌ها و متخصصانی که در سطور زیر به آنها اشاره می‌شود، میسر نبود. ابتدا لازم است از معاونت محترم پژوهشی، مدیر کل محترم پژوهش‌های کاربردی و کارشناسان محترم پژوهشی دانشگاه تهران به دلیل پشتیبانی‌های همیشگی و برطرف کردن موانع و مشکلات پژوهشی تشکر و قدردانی کنم. همچنین از مسئولان و کارشناسان محترم پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، معاونت امور جوانان وزارت ورزش و جوانان، سازمان تبلیغات اسلامی و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، به دلیل حمایت‌های مالی از پروژه‌های انجام‌گرفته سپاسگزارم.

از کلیه همکاران و مشاوران محترم طرح‌ها از جمله آقایان دکتر عباس رحیمی‌نژاد، دکتر باقر غباری‌بناب، دکتر محسن شکوهی‌یکتا، حجت‌الاسلام دکتر علی‌نقی فقیهی، حجت‌الاسلام دکتر مسعود آذربایجانی، دکتر غلامعلی افروز، دکتر روح‌الله شهابی، مرحوم دکتر حیدرعلی هومن، دکتر ولی‌اله فرز د، دکتر خسرو باقری نوع‌پرست، دکتر احمد به‌پژوه، دکتر هادی بهرامی احسان، دکتر مرتضی منطقی، دکتر سید حسین سراج‌زاده، دکتر سید محسن فاطمی، و دکتر محسن پاک نژاد، و دکتر سعید اکبری زردخانه، که با حضور در جلسات هفتگی در طول انجام طرح‌ها و با ارائه دیدگاه‌های علمی خود بر غنای هرچه بیشتر پژوهش‌ها افزودند و از خانم‌ها دکتر الهه جباری، دکتر یاسمین عابدینی، نسرین عبدالوند و زهرا برخورداریور که در تمام مراحل تحقیق در زمینه ساخت مقیاس دینداری در دانشجویان و همکاری‌های صمیمانه آنها بهره‌مند بودیم، نیز تشکر و قدردانی می‌کنم. از آقایان دکتر رضا یورحسین، دکتر محمدرضا شرفی، دکتر یونس نوربخش، دکتر حمیدرضا آیت‌اللهی، دکتر علی اصغر یورعزت، دکتر عبدالرحیم گواهی، حجت‌الاسلام دکتر علیرضا اعرافی، دکتر فرامرز سهرابی، دکتر علیرضا شجاعی زند، حجت‌الاسلام علیرضا رجالی تهرانی، دکتر حمید کثیری، دکتر علی محمد گودرزی، خاخام دکتر یونس حمامی لاله‌زار، شماس آربی نورسیسیانس، دکتر کمال خرازی، دکتر جواد اژه‌ای، دکتر محمدرضا سعیدآبادی، دکتر سیدمجتبی رضوی طوسی، دکتر علیرضا فروغی، دکتر جعفر بوالهری، دکتر محمدحسین شریفی‌نیا، دکتر کیوان صالحی، دکتر بهروز طهماسب کاظمی، دکتر علی‌رضا فروغی، دکتر اسداله مرادی، دکتر علی مقدم‌زاده، دکتر سید جعفر واعظی، دکتر محمدحسن آسایش، آقای حمید پیروی، آقای محمد پارچه‌باف دوستی، آقای مهرداد نوائی، آقای سعید زندی، آقای سعید سجادی اناری، آقای میلاد قربانی و خانم‌ها دکتر شیوا خلیلی، دکتر مه‌سیما پورشهریاری، دکتر مسما خدایاری‌فرد، دکتر زهرا قیامی، دکتر منصوره حاج‌حسینی، دکتر مرضیه دهقانی، دکتر نرگس سجادی، دکتر اعظم آصف‌نیا، دکتر فاطمه عابدین‌نسب، و ثریا علوی‌نژاد که در سال‌های اخیر برای انجام دو

پروژه بزرگ ساخت مقیاس بین‌المللی دینداری با رویکرد مقایسه بین‌فرهنگی و طراحی و اجرای برنامه تعاملاتی برای ارتقای دینداری دانشجویان، همچنین اجرای پژوهش توسعه‌ی اخلاق به جمع گروه پژوهشی ما پیوستند، بسیار سپاسگزارم. از خانم فیض‌آبادی برای تنظیم برخی از منابع لاتین و از دکتر سعید اکبری زردخانه که در تنظیم نهایی کتاب نظرهای ارزشمندی ارائه فرمودند تشکر می‌شود. همچنین از دانشمند ارجمند جناب آقای اکبر ثبوت که با مطالعه کتاب و ارائه نکته نظرهای ارزشمندشان ما را در بهتر شدن این کتاب یاری کردند، تشکر و قدردانی می‌شود. یاد مرحوم آقای دکتر مرتضی نصفت را که نظارت علمی طرح‌ها را عهده‌دار بودند و راهنمایی‌های لازم را به‌موقع انجام می‌دادند، گرامی می‌داریم و علو درجات را از خداوند متعال برای ایشان خواستاریم.

باید اذعان کرد هر تلاش و پژوهشی با همه دقت و ریزی‌های، خالی از ایراد و اشکال نخواهد بود، از این‌رو از همه خوانندگان و پژوهشگران محترم تقاضا دارد پیشنهادها و نظرهای خود را برای بهبود کار در پژوهش‌های بعدی به یست الکترونیکی اینجانب به نشانی khodayar@ut.ac.ir ارسال کنند یا به هر طریق دیگری که صلاح می‌دانند اطلاع دهند تا در چاپ‌های بعدی در نظر گرفته شود.

شایان ذکر است که اجرای پرسشنامه‌های پیوست کتاب فقط برای تحقیقات گروهی کاربرد دارد و اجرای فردی و استفاده غیرپژوهشی از آن فاقد اعتبار است.

دکتر محمد خدایاری‌فرد

اسناد دانشگاه تهران و مجری پژوهش‌های اخلاق و دینداری